

SE ÅLDERN FATABUREN

SE ÅLDERN

FATABUREN

2015

2015

SE ÅLDERN

Red. Anders Carlsson

Nordiska museets och Skansens årsbok

FATABUREN – Nordiska museets och Skansens årsbok – är en skatt av kulturhistoriska artiklar som har publicerats under mer än ett sekel.

Årsboken började som ett häfte med rubriken »Meddelanden«, redigerat 1881 av museets grundare Artur Hazelius för den stödjande krets som kallades Samfundet för Nordiska museets främjande. 1884 publicerades den första kulturhistoriska artikeln och när publikationen 1906 bytte namn till »Fataburen. Kulturhistorisk tidskrift« kom de vetenskapliga uppsatserna att dominera innehållet. Från och med 1931 fick årsboken en mer populär inriktning och i stora drag den form som den har i dag. Fataburen har sedan dess förenat lärdom och sakkunskap med syftet att nå en stor publik.

Fataburen är också en viktig länk mellan Nordiska museet och Skansen, två museer med en gemensam historia och en gemensam vänförening. Varje årsbok har ett tematiskt innehåll som speglar insatser och engagemang i de båda museerna, men verksamhetsberättelserna trycks numera separat och kan rekvireras från respektive museum.

Ekonomiskt stöd från Samfundet Nordiska museets och Skansens Vänner gör utgivningen av Fataburen möjlig.

NORDISKA MUSEET

SKANSEN

Fataburen 2015
Nordiska museets förlag
Box 27820
115 93 Stockholm
www.nordiskamuseet.se/förlag
www.nordiskamuseet.se/fataburen

© Nordiska museet och respektive författare
Redaktör Anders Carlsson
Bildredaktör och bildbehandling Karolina Kristensson
Omslag och grafisk form Lena Eklund, Kolofon
Översättning Alan Crozier

Omslagsfoto »Fotografens dotter Tove dansar med sin farfar i trädgården.«
Foto: Sten Didrik Bellander, © Nordiska museet (NMA.0056089).
Pärmens insida Foto: Erik Liljeroth, © Nordiska museet (NMA.0029567).

Tryckt genom Italgraf Media 2015
ISSN 0348 971 X
ISBN 978 91 7108 577 1

Foto: Karl Heinz Hernried, © Nordiska museet (NMA.0030172).

Rätten att få vara gammal

Samtal om acceptans, villkor och fördomar

CECILIA WALLQUIST är intendent vid Nordiska museet och var sakkunnig i utställningen *Gamlingar* 2014-2015.

Det finns en tid i våra liv som få av oss planerar för. En tid vi inte direkt talar om, en tid som ingen egentligen vill tillhöra – den tid då vi av ålder inte längre är pigga, friska och krya, då kroppen inte längre orkar och vi behöver större hjälp i vår vardag. Det är en tid som har många namn: *sista tiden*, *slutet*, *ålderdomen*, nu även *fjärde åldern*. De som lever i denna del av livet omnämns genom historien med namn som *åldring* och *gamling*. I dag framförs nya namn som ska suddas bort tanken om just hög ålder och förändrad förmåga. Men förändras vår inställning till denna tid i livet genom en ordförsköning, en eufemism? Handlar det egentligen inte om djupt rotade attityder inför livets sista kapitel?

Inför Nordiska museets utställning *Gamlingar – Hur var det och hur vill du ha det?* var det min uppgift att intervjua och samla in berättelser från dem som lever sin vardag i den fjärde åldern. Berättelser som sträckte sig från Skåne till Lappland, från trygga hem till hemlöshet, från tillhörighet till utanförskap, från sorg till glädje. Berättelser som berörde djupt och väckte insikten att vi aldrig kan veta om vi inte frågar och är öppna för svaren. Det är på dessa berättelser som denna artikel bygger.

Vem skriver livet?

Begreppet *gammal* är faktiskt mer varierat och tillåtande än synen på människans förmåga. När vi ställer frågan »Vem är gammal?« varierar svaret beroende på vem som får den. Enligt 8-åriga Adam går gränsen för att bli gammal vid 41. Elsa, 97, svarar »Jag är inte gammal än«. Men på frågan vad som definierar oss som gamla blir svaren inte längre bundna till en biologisk ålder, utan knyts i stället till den kroppsliga förmågan. Då svarar Adam: »Långsamma, dom är tysta och tänker mycket, dom har rollator och rynkor«, och Elsa: »När man inte kan klara sig utan hjälp«. Moa, 92, sammanfattar i ett ord: »Förbrukad«.

Synen på att åldras är komplicerad. I barnaåren är det något vi ser fram emot. Att bli äldre ses då som en självklar del i utvecklingen, en process där vi kommer att bli individer och medmänniskor, där vi samlar kunskaper och erfarenheter. Men någonstans utmed denna väg ändras synsätten. Att bli äldre ses inte längre som en utveckling utan mer som en avveckling. Denna fas inleds smygande genom subtila uppmaningar att undvika åldrandet. Vi informeras om mat, träning och olika *anti aging*-produkter för att vidhålla vår ungdomliga kropp, utseendet och vigören. Med dessa uppmaningar i bagaget greppar vi sedan pincetten för att dra bort de första grå hårstråna, och läsglasögonen smusslas det urskuldande med i väskor och fickor. Vi gör allt för att inte uppfattas som – inte unga längre. Varför gör vi det?

Vi beundrar och framhäver de pigga, friska och aktiva som en idealbild att leva upp till, att det är så det ska vara även när vi åldras. (Se Leif Wallins bidrag i denna volym.) För en del äldre är detta överensstämmande med verkligheten men för många är vardagen en annan. Hur påverkar detta ideal dem som inte kan leva upp till denna bild. Hur ser verkligheten ut på andra sidan av pigg, frisk och aktiv?

Den fjärde åldern är inte knuten till någon specifik biologisk ålder, utan bestäms av att den kroppsliga förmågan avtar på grund av högre ålder och ett stort hjälpbehov uppstår. Tiden framställs ofta som en svår och tragisk tid, som att livet redan är slut. Att det

Foto: Gösta Glase, © Nordiska museet (NMA.0059061).

är det sista kapitlet i livet, så långt vi känner till, det är fakta, men en livsberättelse slutar inte skrivas förrän pennan faller ur handen på den som skriver. Och många i fjärdeåldern må ha en sliten penna men greppet om den är fortfarande hårt. I mediedebatter, vid arbetsplatsers fikabord och över kvällsmiddagen i hemmen är det emellertid andra som diskuterar och skapar perspektiv. Men hur många av dess röster kommer från dem som faktiskt lever sin vardag, timma efter timma, dag ut och dag in, år efter år, inom just den fjärde åldern?

Som Olof, 93, så tydligt förklarade, sittandes vid sitt fönster i rummet på äldreboendet: »Är man inte gammal så vet man inte så mycket om hur det är, då har man inte provat allt det jag har, det är ju jag som provar och tar reda på det.« Många av de som lever sina liv i fjärdeåldern uttrycker att de inte äger rätten att få vara just gamla, genom att bilden av deras vardag ofta förmedlas av observatörer, de som inte tillhör denna plats i livet.

Blir vi någonsin ointressanta?

Många var de äldre som frikostigt och öppenhjärtigt ville dela med sig av sina liv under mina intervjuer. Berättelser om både barnomsbus, tonårens lyckliga och olyckliga kärlekar, yrkesliv samt om barn och barnbarn. Men på frågan hur livet och vardagen upplevs i nuet kom svaren inte lika lätt. Moa, 92: » Det är det aldrig någon som har frågat förut – det är nog inte intressant för andra, det är ju bara som det är, för mig här inne« (pekandes mot hjärtat). Moa är inte ensam om att tro att hennes liv som gammal inte intresserar någon, samma sak säger Hannah, Pirko, José och fler med dem. De ser sig som ointressanta i nuet. Att deras erfarenheter från den plats i livet de nu befinner sig inte efterfrågas. Men är det så att vi vid en viss plats i livet blir ointressanta?

Ser vi till det historiska materialet så har vi ofta vänt oss till de gamla för att få kunskaper. Eller egentligen har vi inte vänt oss till de gamla själva utan till deras minnen från tiden som icke-gamla. De har fått svara på frågor som rör barndomen, ungdomen, yrkes-

Foto: Karolina Kristensson, © Nordiska museet (NMA.0075592).

livet, familjebildning med mera, däremot sällan på frågor om hur det är att vara gammal, att vara i fjärde åldern. De gamlas historia har skrivits men inte självklart av dem själva. Ofta har den skrivits utifrån observatörers tolkande iakttagande.

Varför har vi inte varit lika intresserade av hur det personligen upplevs att vara gammal, att vara i behov av ständig hjälp, som vi har varit av ungdomen? Behöver det rättfärdigas att vara gammal genom att visa att man också varit yngre?

Finns gamla?

Moa, 92 igen: »Jag har rätt att få vara gammal.« Hon sade det med en underton av en provocerande fråga till sig själv och till hela samhället. Moa känner nämligen inte att den rätten finns, men att den borde finnas.

Många av de intervjuade känner sig osynliga, som om de inte finns. De tilltalas sällan, ens i situationer som rör dem själva. De upplever att beslut tas över deras huvuden. De syns ytterst sällan i vardagens brus av reklam, tidningar eller tv om det inte rör just äldreomsorgen, och då speglas deras liv ofta med fokus på misär.

Genom mina intervjuer framkom ett djupt rotat bekräftelsebehov. Men bekräftelsen måste förtjänas genom duglighet och att kunna klara sig själv. När den egna förmågan inte längre räcker sviker självförtroendet, många skäms och känner sig värdelösa. Men varför är det så? Vi behöver alla hjälp genom livet. Som barn behöver vi hjälp att lära oss gå och tala, som tonåringar med att hitta oss själva, som vuxna med att möta svårigheter. Det ser vi som en naturlig del i vår utveckling. Att som gammal då behöva hjälp, när kroppen inte orkar, är egentligen bara ännu ett naturligt skedde i livet då vi behöver extra stöd.

På en dagverksamhet i Skärholmen funderar några damer, mellan 70 och 85 år gamla, över varför gamla inte syns. Kanske är det för att de, de gamla, väcker tankar om att livet tar slut, om vår förgänglighet. Med ironi, skratt och allvarsam blick säger de att de borde anställas som inspiration på gym och av läkemedelsindu-

strin, för att visa hur alternativet är om man inte tränar eller tar alla förnygringspreparat. Även om dessa damer ironiserar så råder en stark känsla bland de intervjuade av att inte ha ett värde, inte efterfrågas, och de ser sig själva som en belastning.

Hannah

Hannah, 94, berättar att hon inte vill vara till besvär och att hon alltid är tacksam för den hjälp hon får. »Jag får hjälp med att gå på toaletten. Jag ringer till en som hjälper mig men det tar cirka 30 minuter [innan personen kommer]. Man får lära sig att klara det. Det känns genant men man vänjer sig. Förstår att det inte går att få hjälp hela tiden, för det kostar ju och jag betalar bara en del, staten resten.«

Gerd

Gerd, 78, ville inte inse att hon började bli gammal. Men med beviljandet av hemtjänsten kom insikten om att hon nu var det. »Tyckte att livet tagits ifrån mig. Ville inte ha hjälp men fick finna mig i det eftersom jag inte riktigt klarade mig själv. Det är svårt att acceptera, att nu duger jag inte till något. Verkligen fasansfullt att inse. [...] Allt du har varit är borta, en känsla av att inte längre vara behövd, att inte vara en fullgod individ i gemenskap med andra.«

Pirko

Pirko, 83, har tidigare inte ägnat sin ålderdom en tanke. Livet har varit fullt upp med annat. Pensionen har hon sparat till men sedan – det lämnade hon till sitt öde. »Jag har aldrig tänkt eller planerat för ålderdomen och nu är det för sent.« Pirko säger att hon inte vill begränsas av att hon är gammal men kan inte alltid stå emot. Dels är det kroppen som säger ifrån, dels hon själv. »Man har samma känslor när man är gammal. Jag skulle gärna vilja sitta på en pub om jag bara orkade. Men kroppen sätter ju begränsningar... Och så tycker jag ju själv att jag är för gammal.«

Foto: Karolina Kristensson, © Nordiska museet (NMA.0075600).

Elsa

Elsa, 96, beskriver att hon inte får den omsorg och vård hon behöver på grund av att hon är gammal och inte ses som lika viktig som de yngre. Hon tycker om att läsa, men nu kan hon inte det längre. »Jag önskar att ögonen skulle varit kvar i funktion. Men det är inget som läkarna tar hänsyn till när man är så här gammal. Jag fick tider för operation med de sköt upp så många gånger att det till slut blev försent. Dom tänker nog 'det där är inte så noga, hon är ju ändå så gammal'.« I dag är Elsa beroende av att volontärer från Röda korset kommer förbi då och då för att läsa för henne.

Ida

Ida, 96, försöker att inte vara till besvär, ber inte om alla saker hon egentligen behöver hjälp med. Hon gör så för att vara till lags eftersom hemtjänsten har det så stressigt. Ingen frågar heller. Men innerst inne vill hon inte vara så tacksam, för hon har fortfarande behov. »Det är nedslående hur man blir behandlad som gammal. Det är sånt man känner rent emotionellt, man är 'den gamla'. Rent allmänt i samhället är man nedlåtande åt äldre, absolut ingen respekt. Det finns i blickarna, i mimiken, att dom tänker 'den där är så gammal'. Det är säkert. Men det är ingen som säger det rent ut.«

Känslan hos de äldre att inte vara accepterade, att inte vara värdefulla och att inte bli tagna på allvar är återkommande hos de flesta av de intervjuade. Dels upplever de att samhället i stort har den synen, dels är det tydligt att de själva anammar den synen när de betraktar sig själva. De ser sig som förbrukade, att de inte har rätten över sitt liv och att de måste vara tacksamma.

Upphör vi någonsin att vara individer?

Det debatteras mycket om ensamheten bland »de gamla«. Berättelser om gamla som sitter ensamma i sina hem och aldrig får besök förs fram i media. De uppträffas tekniska lösningar som »Giraffen«, en datorskärm på ett fjärrstyrt stativ som omsorgspersonal och anhöriga kan koppla upp sig mot via datornätet. Med hjälp av bildskärmen kan de sedan interagera med vårdtagaren. En sorts kombination av sällskap, kommunikation och trygghetsrobot. Det talas om vikten av att alla äldre ska få komma ut och träffa andra äldre. Dagverksamheter erbjuder gemenskap, och att bo på äldreboende förväntas minska ensamheten i vardagen. Den fysiska ensamheten är vi medvetna om. Men ensamheten är inte alltid fysisk. Ensamheten är inte alltid synlig.

Våra erfarenheter, behov och förväntningar upphör inte plötsligt när vår kropp inte längre orkar och när vi behöver hjälp med vardagens mest vardagliga ting. Men ändå finns flera berättelser som berättar om ytterst begränsade möjligheter att vara individ i

fjärde åldern. Varför finns det, i skrivande stund, till exempel inga äldreboenden för hbtq-personer (i analogi med liknande seniorboenden)? Och varför erbjuds en döv person boende på ett äldreboende för hörande?

Aina

Aina, 74, har levt hela sitt liv i samhällets utkant. Hennes vardag var missbruk, och i missbrukets spår kom även kriminalitet, prostitution, våld och hemlöshet. Aina bor inte på ett anpassat äldreboende där hennes erfarenheter kan finna en gemenskap. I stället bor hon på ett äldreboende där hennes behov och förväntningar skiljer sig markant från de övrigas. Aina är övertygad om att alla ser ner på henne, såväl de boende och deras anhöriga som personalen. Hon har inget gemensamt med de andra – »jag har inte firat jul, har inga barn, jag har aldrig varit på semester«. Och ingen kommer för att besöka henne. Det är svårt för henne att vara beroende av äldreomsorg. Hon litar inte på någon, det har livet lärt henne, och med de erfarenheterna hon bär med sig har hon svårt att tro på omtanke och omvårdnad. För i hennes liv har vård alltid förknippats med tvång. Oavsett personalens omtanke och de medboendes eventuella fördomsfrihet så är det så här Aina upplever det i sin vardag, dag ut och dag in.

Oscar

Oscar, 91, är homosexuell men bor på ett äldreboende där heteronormen outtalat råder. Det finns i dag inga äldreboenden för hbtq-personer. För Oscar handlar det nu inte i första hand om sexualitet utan om rätten att även som gammal få behålla sin identitet. Han skulle också vilja ha fönsterbrädan fylld med fotografier på sig och sin partner. Han önskar också att få berätta om saknaden efter sin älskade, precis som de andra på boendet berättar om sina fruar och män. I stället drar han sig tillbaka, svarar knapphändigt på frågor om fru och barn. Oscar är rädd hur de andra ska se på honom om han berättar vem han egentligen är. Hur blir han behandlad då?

De boende på äldreboendet är generationskamrater med Oscar och har alla vuxit upp i en tid då homosexualitet var straffbart och sågs som en psykisk sjukdom. Han vet också att vissa i personalen kommer från kulturer där homosexualitet fortfarande är straffbart och brottsligt. Då är det inte så lätt att våga vara den man egentligen är. Då är det, som Oscar säger, »enklare att vara som alla andra«.

Britta

Britta, 72, är döv, talar och förstår endast teckenspråk. Hon säger: »Det är så lätt att tro att alla gamla är lika, men vi döva hör inte hur högt du än talar.« Hon upplever det som att det saknas förståelse för detta, att det faktiskt inte är samma sak att på ålderns höst höra dåligt som att aldrig någonsin ha hört.

Det är svårt att få plats på äldreboenden för döva, på flera platser i landet finns det inga speciellt anpassade äldreboenden alls. Alternativet är då ett boende för hörande. Eller att flytta, ofta väldigt långt från sin hemort, sin familj och sina vänner. Även att flytta till ett annat land såg Britta som en nödvändig eller i varje fall möjlig utväg. Det skulle smärta att lämna sina älskade barn och barnbarn, men utan ett språk och någon att prata med skulle hon inte klara sig. Det skulle vara som att isoleras i ett land där du inte kan språket.

Britta fick dock en plats på önskat äldreboende för döva. Men allt var inte som hon hade hoppats. Hon ifrågasätter blandningen av personer med olika resursbehov. Dementa kräver en helt annan vård och omsorg än vad exempelvis hon gör, men ändå bor de nu på samma boende. »Det är som att våra behov som döva inte tas på allvar.«

José

José, 83, kommer från Chile och talar endast spanska. När han behövde äldreomsorg fick han plats på ett äldreboende för svensktalande, där ingen talade hans språk. Han hamnade utanför alla

gemenskaper, kunde inte förstå och inte göra sig förstådd. »Jag fick inga vänner och var mycket ledsen.« Men allt vände när han fick flytta in på ett spansktalande äldreboende. »Här trivs jag väldigt bra, det känns som hemma.«

José har en mycket stor familj: 7 barn, 23 barnbarn och 14 barnbarnsbarn. Han får besök varje dag och varje helg bor han hemma hos något av barnen. Men han känner sig ensam. »Trots allt bra, har jag aldrig varit så ensam som nu och det sörjer jag över.«

Vem bestämmer?

Genom arbetet med att samla in upplevelser från äldreomsorgens vardag blev det uppenbart hur komplicerat det är att förstå en annan persons situation, även när man står varandra mycket nära. Flertalet av de intervjuade tar upp frågan om ansvar, om vem det är som bestämmer och »vet bäst«. Vem bestämmer om boendet, vem bestämmer hur den gamla mår, vem bestämmer vilka risker som får tas – eller ej?

Vid ett spontant samtal med Barbro, 65, som är anhörig, belystes detta tydligt. Barbro berättade att hon inte förstår varför äldreboendena måste vara så murriga och med gamla möbler. Moderna möbler med rena former i ljust trä gör att det blir ljusare och luftigare, ansåg hon. Hon är glad över att de nya äldreboenden som byggs anammar den ljusa stilen. »När jag valde boende åt min mamma var det ett av mina krav.«

Men vems behov är det som ska tillgodoses? Iakttagelser från »de gamlas« hem ger en annan bild. På hyllor och bord står mängder av fotografier, på golven samsas soffgrupper med matsalsgrupper, på fönsterbräderna trängs mer eller mindre levande växter. Och här och där en porlins katt. Men för den gamla är dessa möbler och föremål inte bara inredning utan också minnen, trygghet och hållpunkter från livets olika skeenden.

Foto: Karolina Kristensson, © Nordiska museet (NMA.OO75588).

Olof

Olof, 96, förstår att hans dotter gjorde rätt och att hon gjorde det med omtanke när hon ordnade med äldreboende åt honom. Men han saknar sitt hem något alldeles enormt. Han visar ett fotoalbum och berättar om sitt hem med stor stolthet. Det är ett stort och ombonat hem med mycket möbler, blommor och pynt. På många bilder ses han och frun Kristina, deras familj och vänner. Han berättar om familjen som vuxit där, om vänner på besök och glada födelsedagsfiranden och hunden Sten. Han berättar att hans dotter nog trodde att han var deprimerad för att han var så ensam sedan Kristina gick bort. »Min familj tror nog att jag saknar det sociala och besöker mig därför. Fast egentligen vill jag inte ha så

Foto: Karolina Kristensson, © Nordiska museet (NMA.0075600).

mycket besök, jag trivs med ensamheten. Kände inte så när jag var frisk, då tyckte jag om folk till tusen. Men jag orkar så lite nu.«

Sedan blir Olof sorgsen när han berättar att hans »hem«, den bostad han nu har flyttat från, ska hyras ut. »Tycker inte om det, men vad kan jag göra?«

Olof säger att han inte saknar friheten, det han saknar mest är att få bestämma själv. »Jag vill inte ha hjälp, jag vill klara mig själv. Men, herregud, om jag skulle ramla så ramlar jag i alla fall, det kan nog inte 'personalen' hindra. Jag vill inte ramla, jag tycker inte om det, är lite rädd. Men det är värt att riskera. ... Det är ju jag som bestämmer över mig. ... Man vill ju bestämma själv så länge man är äldst. Men så är det inte.«

Foto: Karolina Kristensson, © Nordiska museet (NMA.0075601).

Vad är ett rikt liv?

Förr eller senare kommer många av oss att bli gamla och tillhöra den fjärde åldern. Men varför vill vi inte kännas vid det? Varför möts denna tid i livet med så stor tystnad, som om vi förnekar att detta livskapitel finns? Är det så att vi använder fel skala när vi mäter livets faser? Om vi i stället byter måttstock och inte döljer den fjärde åldern så kanske Moa och fler med henne kan få känna rätten att vara gammal. För denna tid i livet finns och kommer alltid att så göra, oavsett vad vi kallar den, oavsett vad vi anser om den och oavsett hur lite vi vill kännas vid det. Så är livet.

I en säng på ett äldreboende i Norrland ligger Svea, 93. Hon får hjälp av personalen med att vända sig på sidan. Hon dricker sitt kaffe ur en mugg med ett extra långt sugrör, eftersom hon inte kan böja huvudet. Så ser hennes verklighet ut i fjärde åldern. Det är också den bild som ofta ges, en bild som hos betraktaren upplevs som tragisk, hemsk och ovärdig. Något vi borde få slippa uppleva.

Men när Sveas svaga röst når mitt öra, förstår jag att hon upplever det på annat vis. Hon är nöjd med livet, har levt livet fullt ut och gör det än. Hon anser inte att hon har förlorat något genom att inte längre vara den pigga aktiva hon en gång var. Var tid har sina begränsningar, säger hon. Hon tycker att det är jobbigt, hemskt, när hon har ont, »men det tyckte jag när jag var yngre också«.

Att vara gammal måste få innebära tillåtelse att få *vara*, utan att jämföras och dömas utifrån ett ideal som tillhör en annan plats i livet. Vi slutar aldrig att vara intressanta, vi slutar aldrig att ha behov, erfarenheter och önskningar. Vi måste bara lära oss att se bortom kroppens förmåga.

I ett samtal med några barn finns kanske den nya måttstocken. Teodor, 11, vänder sig inte i första hand till mamma och pappa vid större, viktigare, frågor. Han litar inte heller helt på lärarna i skolan. Men: »Jag frågar alltid morfar för han kan så mycket.« Einar, 10, berättade att han gärna besöker äldreboendet: »Jag tycker om att vara där. Det är så lugnt där och dom gamla har så mycket spännande att berätta.« Och när Elsa, 10, har bekymmer, då vänder hon sig helst till sin farmor, för hon kan lyssna och bevara hemligheter.

Foto: Karolina Kristensson, © Nordiska museet (NMA.0075596).